

УКРАЇНСЬКІ СЛОВНИКИ НАРОДНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ І ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Аналіз лексикографічних видань слов'янської географічної термінології засвідчує недостатнє з цього погляду дослідження українського діалектного континууму. Проаналізовано два словники народної географічної термінології. Констатовано регіональні лексикографічні начала до заповнення лакун народної географічної термінології на всеукраїнському континуумі, які сприятимуть створенню Словника народної географічної термінології України.

Ключові слова: лексика, термінологія, народний географічний термін, апелятив, діалект, ареал, словник, ономастика.

Анализ лексикографических изданий славянской географической терминологии свидетельствует о недостаточном исследовании с этой точки зрения украинского диалектного континуума. Проанализированы два словаря народной географической терминологии. Констатируются региональные лексикографические начала к заполнению лакун народной географической терминологии на всеукраинском континууме, которые будут способствовать созданию Словаря народной географической терминологии Украины.

Ключевые слова: лексика, терминология, народный географический термин, апеллатив, диалект, ареал, словарь, ономастика.

The analysis of lexicographic editions of Slavic geographical terminology is given with establishment of insufficient research of the Ukrainian dialectal natural habitat from this point of view. Two dictionaries of folk geographical terminology are analysed. The regional lexicographic basis is established to fill lacunas of folk geographical terminology on an all-Ukrainian continuum, which will assist creation of a dictionary of folk geographical terms of Ukraine.

Keywords: vocabulary, terminology, folk geographical term, apelatyv, dialect, natural habitat, dictionary, onomastics.

Вивчення народної (діалектної) географічної термінології в останні десятиліття посідає важливе місце між діалектною лексикологією й ономастикою. Сьогодні важко сказати, хто саме звернув увагу на корисність вивчення географічних апелятивів для топонімії – топонімісти, які розглядали історію назв географічних об'єктів від оніма до іншовного апелятива, чи лексикологи, що стискаються з географічними термінами у складі топонімів. Дослідження народних географічних термінів не є новою проблемою в мовознавчих колах. У сучасній славистиці їх кваліфікують по-різному: *географічні тер-*

міни, географічні назви, ландшафтні назви, географічні апелятиви, географічна номенклатура, географічна лексика. Такий різнобій у визначеннях можливий тому, що, на думку фундатора студій «Славянская географическая терминология: семасиологические этюды» М. І. Толстого, географічна термінологія «постає одним з основних резервуарів для топоніміки, насамперед для мікротопоніміки, а нерідко на конкретній території в конкретних діалектах посідає проміжне місце між ономастичною в широкому розумінні цього слова і номінативною (загальною) сферами мови» [24, с. 17].

Народна географічна термінологія (далі й для *народний географічний термін* – НГТ) є значним шаром територіально обмеженої лексики, що означає різні об'єкти ландшафту. Це частина лексичної системи, одна з термінологічних систем мови або діалекту, тому їй повною мірою властиві будь-які ономасіологічні і семасіологічні процеси, що відбуваються у сфері конкретної, денотативної лексики. У межах окремого народного говору географічні терміни здебільшого однозначні, позбавлені переносно-образних значень та емоційно-експресивної функції, водночас НГТ має свою специфіку, зумовлену тісним зв'язком, по-перше, з топонімічними утворенням, а, по-друге, з реаліями географічного середовища, що динамічно змінюються. Дослідження лексем на позначення географічних об'єктів має важливе значення не лише для мовознавчих студій, а й для природничих, історичних, етнологічних тощо.

Проблема всеохопного аналізу слов'янської географічної термінології в межах конкретних діалектних територій дедалі виразніше стає однією з найактуальніших, оскільки окреслена група лексики ще потребує ґрунтовного опису й вивчення через недостатнє обстеження в цьому аспекті українського діалектного ареалу. В українському мовознавстві географічну термінологію вивчали М. Ф. Сумцов [23], І. Г. Верхратський [2, 3], Й. О. Дзендзелівський [8–10], П. П. Чучка [27] та ін. Цінні матеріали для дослідження географічної лексики подано в працях українських ономастів І. М. Железняк, А. П. Корепанової, Л. Т. Масенко [21], О. П. Карпенко [11], Ю. О. Карпенка [12, 13], А. П. Корепанової [14], В. П. Шульгача [29] та ін.

Апелятивну лексику на позначення географічних об'єктів представлено в регіональних словниках: Я. Рудницького «Географічні назви Бойківщини» (1962) [19], Є. О. Черепанової «Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья» (1984) [25], О. К. Данилюк «Словник народних географічних термінів Волині» (1997, 2013) [6], Т. В. Громко, В. В. Лучика, Т. І. Поляруш «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» (1999) [5] та поодиноких монографічних розвідках [4]; лексикографічні матеріали окремих дослідників зафіксовано лише як додатки до дисертаційних

праць, наприклад, І. М. Потапчук «Народна географічна термінологія в західноподільських говірках» (2012) [18] та С. В. Шийки «Народна географічна термінологія Ровенщини» (2013) [28] або фактичний матеріал до статей Є. О. Черепанової [26], Т. О. Марусенко (усі області України, 1968) [16], Н. Сокіл (НГТ Гуцульщини й Бойківщини) [22], О. В. Слободян (НГТ Луганщини) [20].

Наведені ареальні та хронологічні дані про фіксацію НГТ не випадкові. Вони показують лакунарність досліджень, відсутність системного збирання матеріалу та його первинної класифікації. Зокрема, словник Є. О. Черепанової вирізняє повнота діалектних варіантів аналізованих слів, семантичні відтінки значень НГТ [25]. Високо оцінили мовознавці розвідку Т. О. Марусенко [16], у якій подано матеріали обстеження понад 70 населених пунктів України, утім, розподіл населених пунктів нерівномірний (від 1 до 15), дані збиралися лише за допомогою анкет, відомості почасти потребують уточнення.

Велику цінність для топонімістів і діалектологів становлять два сучасні словники НГТ – О. К. Данилюк [6] і Т. В. Громко (у співавторстві з В. В. Лучиком, Т. І. Поляруш) [5]. На підставі рецензій їхні матеріали можна використати для порівняння з НГТ інших регіонів України. Проаналізуємо принципи їх укладання, які могли б стати в пригоді дослідникам аналізованої групи лексики.

«Словник народних географічних термінів Волині» О. К. Данилюк видано вперше 1997 р., удруге – 2013 р. Друге видання доповнено й перероблено. Словник репрезентує народну географічну термінологію, уживану на території Волинської області. Матеріал зафіксовано здебільшого способом опитування місцевих жителів. Використано також записи студентів Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки й матеріали спеціальних словників Г. Л. Аркушина [1], Й. О. Дзензелівського [7], М. М. Корзонюка [15], Т. О. Марусенко [16], В. П. Шульгача [29] та ін.

Словник побудовано за алфавітним принципом у такому порядку:

1) реєстрове слово (здебільшого іменник) або словосполучення у формі називного відмінка з позначенням наголосу;

2) пояснення значення слова (якщо слово має кілька значень, то кожне з них подано під окремим порядковим номером);

3) зазначення локалізації географічного терміна (назву села наведено повністю, району – скорочено). Показчик населених пунктів розміщено за районами в алфавітному порядку.

Приклад словникової статті: ВИЖАР ч. 1. ‘випалене місце в лісі’ (Гектари, Шлапань Лбш.; Заболоття Ст.); 2. ‘випалене місце на болоті’ (Воєгоща К.-К.); 3. ‘маленьке болото’ (Раків Ліс К.-К.); 4. ‘низина, поросла травою’ (Голоби Кв.).

Акцентні варіанти, у яких наявні семантичні відмінності, подано в одній словниковій статті з відповідним значенням для кожного варіанта, наприклад: БАРИГ ч. 1. 'берег біля річки' (Дорогиничі Лкч.); 2. 'луг, де випасають корів' (Бубнів В.-В.); БАРИГ 3. 'заболочена низина' (Грушів Ів.).

Якщо таких відмінностей не виявлено, то значення географічного терміна подано для обох варіантів, наприклад: БЕРИЗИНА ж. 'березовий ліс' (Березовичі, Зоря, П'ятидні, Суходоли, Устилуг В.-В.; Гектари, Пірванче Грх.; Гряди Ів.; Піщане, Раків Ліс К.-К.; Човниця Крц.; Старий Чорторійськ Мн.; Мильськ Рж.; Шельвів Лкч.; Хорохорин Лцк.; Бучин Лбш.; Олеськ, Радехів, Штунь Лбм.; Буцинь, Любохини, Мизове, Шкроби Ст.; Дольськ, Крать, Овлочин, Турійськ Тр.; Кропивники, Шацьк Шцк.). БЕРЕЗИНА (Лобачівка, Рачин, Мерва Грх.; Підріжжя Кв.; Воєгоща, Раків Ліс К.-К.; Бихів, Велика Глуша, Шлапань Лбш.) [6, с. 4].

«Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» (автори Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш) містить понад 1700 лексичних одиниць.

Особливості укладання цього словника такі:

1. Заголовні слова, якими за формою є переважно іменники (наприклад, АРШИН, БІЧ, ВІКНИНА), зрідка прикметники (наприклад, ЛИСА, НАБЕРЕЖА) чи термінологічні словосполучення (наприклад, СЛІДИ ВОДЯНИКА, КУСОК СКАЛИ), подано в алфавітному порядку. Географічну термінологію словника становлять: 1) споконвічно географічна номенклатура, до якої належать слова лише з географічним значенням чи значеннями (наприклад, БАЙРАК, БАЛКА, ІЗВОР); 2) слова, які розвинули в українській мові неспеціальні переносні значення на базі географічного (наприклад, БЕРЕГ, БОЛОТО, ДЖЕРЕЛО); 3) слова з інших (негеографічної) сфер використання, які розвинули переносні географічні значення (наприклад, БАРАНЦІ, ЛОБ, ШТАНИ). Незалежно від семантичної структури слів і словосполучень у мові їх подано в Словнику лише з географічними значеннями.

2. Словник містить народну географічну лексику сучасного розмовного мовлення Кіровоградщини. Терміном *народна* об'єднано: загальноновживані (наприклад, БАСЕЙН, МОЧАР), діалектні (наприклад, БАР'ЯК, ОГРУД) і вузькоговіркові (наприклад, БУРГЕЛІЯ, ГАЙДАРКА) слова. У нелітературних формах зафіксовано ознаки південнозахідного (переважно подільських говірок), південносхідного (переважно північностепових і середньонадніпрянських говірок) та частково північного (поліського) діалектів.

3. Словниковий склад представлено здебільшого питомою (наприклад, БЕЗОДНЯ, КУПИНА) і менш поширеною запозиченою

(наприклад, АРТЕЗІАН, ЛАК) лексикою. Походження географічних термінів не впливає на їхнє функціонування, а відтак і на форму подання в Словнику.

4. Фонетичні, словотвірні й морфологічні варіанти, які мають семантичні відмінності, подано здебільшого в різних словникових статтях. Акцентні варіанти об'єднано в одній словоформі із зазначенням наголосу на різних складах. Наголос не позначено лише в тих складах, у яких його не вдалося зафіксувати.

5. Написання слів відповідає їхньому вживанню в говірках місцевого мовлення або в індивідуальному мовленні респондентів (наприклад, ФАНТАЛ, ХВАНТАЛ).

6. Значення географічних термінів подано після зазначення належності слів до відповідного роду чи множини. Різні значення полісемічних апелятивів наведено окремо з нумерацією та паспортизацією кожного. Паспортизацію географічних термінів і значень розміщено в словникових статтях. Після кожної адреси вказано джерело і рік фіксації слова. Якщо географічний термін у тому чи тому значенні функціонує в більшості населених пунктів Кіровоградщини, то в такому разі замість їх переліку подано ремарку «весь ареал». Наприклад, БЕЗНА – ж. 1. «круча, крутий схил гори»; сс. Гнатівка, Любомирка, Піщаний Брід Добровеличківськ. р-ну (МЕ, 1994); сс. Новоукраїнськ. р-ну (Анк., МЕ, 1995–1996); 2. «прірва, глибока прірва»; весь ареал (Анк., МЕ, 1994–1996); 3. «яма в річці»; с. Піщаний Брід Добровеличківськ. р-ну (МЕ, 1994).

7. Граматичну форму непрямого (родового) відмінка й фонетичні чергування в такій основі не подано через те, що в багатьох писемних джерелах такі свідчення відсутні, а самочинно встановлювати їх без достовірного знання особливостей місцевого вживання неприпустимо. Для поодиноких термінів, що становлять невідмінювані субстантивовані форми без граматичних ознак імені, використана ремарка «незмін.»

8. Словник містить фотокартки географічних об'єктів. Фотографічні ілюстрації поміщено в тих словникових статтях, у яких семантика слова потребує уточнення через нечіткість її формулювання респондентами.

9. Картосхеми подано як елемент лінгвістичної географії для чіткішого уявлення про ареал функціонування назв рельєфів, деякі їхні структурно-семантичні особливості й основні говіркові ізоглоси, встановлені за фонетичними ознаками географічних термінів. Як і фотокартки, картосхеми ареалу поширення окремих лексем підготувала Т. В. Громко [5, с. 4–6].

Стає зрозумілим, що це зведення не є власне переліком географічних апелятивів, швидше це невеликий словник регіонально спе-

цифічної лексики, частину якого складають діалектизми різних тематичних груп. Цей матеріал заслуговує уважного дослідження на предмет виявлення ізоглос, які зв'язували б цей матеріал з іншими українськими говорами і регіональними варіантами української мови.

Зіставлення аналізованих словників доводить, що вони не є нормативно-стилістичними, тому не можуть слугувати довідником з орфографії, акцентології і вживання географічних термінів в українській літературній мові. Цінність цих видань полягає в тому, що значна частина НГТ з них увійшла до наукового обігу та в навчально-методичну практику вперше. Матеріали аналізованих словників достатньо повно відбивають основні фонетичні, лексико-семантичні, словотвірні й морфологічні особливості місцевого мовлення, у якому представлено факти та явища взаємодіючих говірок, а також украплення з інших мов, мовлення переселенців різних часів. Крім багатой лінгвальної, у семантиці НГТ обох регіонів (хоч і віддалених територіально) відбито цінну природничо-географічну та історичну інформацію, через що словники постають важливим джерелом для порівняльно-історичного вивчення апелятивної й ономастичної лексики української мови. Словники такого зразка є корисними не лише для мовознавців, а й для географів, краєзнавців, студентів і викладачів вищих та середніх навчальних закладів.

Названі словники можна кваліфікувати як початки до заповнення лакун НГТ на всеукраїнському континуумі. Важливою частиною такого видання могли б стати ономастичні розвідки з посиланням на мікрогідроніми, які мовознавці подекуди трактують як тотожні апелитивам.

На жаль, повного загальнонаціонального словника географічної термінології України дотепер не укладено. Маємо оптимізм уважати, що за нових суспільно-економічних умов поліпшенню ситуації щодо низки загальнонаціональних видань значно сприятиме Словник народних географічних термінів України.

Сучасне збирання матеріалу такого зразка дає змогу зафіксувати специфічні діалектні лексеми через глибше впровадження в мовну дійсність і максимально повний її опис, потребує змін лексикографічних стратегій. Актуальними стають власне регіональні дослідження, мета яких – складання діалектних термінологічних словників. І це важливо не лише для створення словників НГТ. Вузьколокальні лексеми термінологічного характеру особливо цікаві як для лінгвістичного, так для історико-культурного вивчення. Діалектні й говіркові особливості зумовлюють значну варіативність географічних термінів також за фонетичним та словотвірним оформленням, що спричинює їх синонімічне вживання, увиразнення місцевого мовлення. Становлення, розвиток і функціонування місцевої народної географічної

термінології визначає низка позамовних і власне мовних чинників, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Сфера функціонування, семантичні зрушення й особливості значення впливають на ареальне закріплення географічного терміна.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аркушин Г. Л.** Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000.
2. **Верхратський І. Г.** Знадоби до словаря южнорусского / написав Иван Верхратский. Львів: [б. в.]; Печатня Т-ва им. Шевченка. Під зарядом Ф. Сарницького, 1877. 88 с.
3. **Верхратський І.** Про говір долівський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. XXXV–XXXVI. Львів, 1900. С. 1–128.
4. **Громко Т. В.** Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). Кіровоград: РВЦ Кіровоградського держ. пед. ун-ту, 2000. 175 с.
5. **Громко Т. В.,** Лучик В. В., Поляруш Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ – Кіровоград: РВЦ Кіровоградського держ. пед. ун-ту, 1999. 224 с.
6. **Данилюк О. К.** Словник народних географічних термінів Волині. 2-е вид., доп. і випр. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 148 с.
7. **Дзензелівський Й. О.** Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. Вип. VI. С. 36–54.
8. **Дзензелівський Й. О.** Українські назви для 'острова на річці' (Із спостережень над українськими народними назвами гідрорельєфу) // *Studia Slavica*. Budapest, 1966. Т. XII, 1–4. S. 103–113.
9. **Дзензелівський Й. О.** Українські назви для виру // *Onomastica*. 1978. Roczn. XXIII. S. 133–162.
10. **Дзензелівський Й. О.** Українські народні назви гідрорельєфу. Відгалуження річки, рукава річки, затоки // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. Ужгород: Рад. Закарпаття, 1982. С. 3–53.
11. **Карпенко О. П.** Гідронімікон Центрального Полісся. Київ: КИИ, 2003. 317 с.
12. **Карпенко Ю. А.** Свойства и источники микропонимия // Микропонимия. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1967. С. 15–22.
13. **Карпенко Ю.** Праслов'яни в Українських Карпатах: свідчення гідро- та оронімії // Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців. Київ: Пульсари, 2002. С. 278–282.

14. **Корепанова А. П.** Топо- і гідронімічні типи *pluralia tantum* басейну Десни (в межах України) // Ономастика: республіканський міжвід. зб. / від. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наук. думка, 1966. С. 96–104.
15. **Корзонюк М. М.** Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: зб. наук. праць / гол. ред. кол. І. Г. Матвіяс. Київ: Наук. думка, 1987. С. 62–267.
16. **Марусенко Т. А.** Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика) / отв. ред. В. В. Мартынов, Н. И. Толстой. Москва: Наука, 1968. С. 206–255.
17. **Мурзаев Э. М.** Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984. 656 с.
18. **Потапчук І. М.** Народна географічна термінологія в західноподільських говірках: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Кам'янець-Подільський, 2012. 356 с.
19. **Рудницький Я.** Географічні назви Бойківщини // Українська Вільна Академія Наук: Сер. «Навознавство». 1962. Ч. 23–24. 246 с.
20. **Слободян О. В.** Географічна народна термінологія українських східнослобожанських говірок Луганщини: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Старобільськ, 2017.
21. **Словник** гідронімів України / уклад. І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко; редкол. К. К. Цілуйко (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1979. 781 с.
22. **Сокіл Н.** Народна географічна термінологія Гуцульщини та Бойківщини // Вісник Прикарпатського університету: Сер. «Філологія». Івано-Франківськ, 2008. Вип. 19/20. С. 43–46.
23. **Сумцов М. Ф.** Слобожане: Історично-етнографічна розвідка. Харків: Союз, 1918. 240 с.
24. **Толстой Н. И.** Славянская географическая терминология: семасиологические этюды. Москва: Наука, 1969. 260 с.
25. **Черепанова Е. А.** Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (Опыт семантической классификации) // Полесский этнолингвистический сборник: материалы и исследования / отв. ред. Н. И. Тостой. Москва: Наука, 1983. С. 173–189.
26. **Черепанова Е. А.** Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: словарь. Сумы, 1984. 274 с.
27. **Чучка П. П.** История становления украинской географической номенклатуры: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. філол. наук. Киев, 1981. 24 с.

28. **Шийка С. В.** Народна географічна термінологія Ровенщини: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Київ, 2013. 288 с.
29. **Шульгач В. П.** Словник географічних термінів Західного Полісся // Ономастика України та етногенез східних слов'ян / відп. ред. І. М. Железняк. Київ, 1998. С. 215–226.

Надійшла до редколегії 20.06.2017